

شورای سیاست‌گذاری حوزه‌های علمیه خواهران

مرکز مدیریت حوزه علمیه خواهران

معاونت پژوهش

استان مازندران_ شهرستان ساری_ مدرسه علمیه تخصصی الزهرا (س) ساری

عنوان:

بررسی تطبیقی دیدگاه ملاصدرا و امام محمد

غزالی در مورد اختیار انسان

استاد راهنما:

سید حسن آقا بابایی

نگارنده:

کلثوم شجاعی

سال تدوین

بهمین 1404

تحمیدیه

حمد و سپاس خداوند که آفاق و انفس را وسیله هدایت، عقل و خرد را چراغ سعادت و کتابش را مظهر انذار و بشارت قرار داد. سپاس خدایی را که به ما در کمال خود اختیار، جسممان را برای نفس مان دستیار و عبادتش را برای ما افتخار قرار داد. شکر الله که هیچ رازی و رای محبوبیت و مقبولیت عالمان فضل و شهدای رزم جز رنگ او گرفتن نیست و الحمد لله که در و دیوار شهر عشق، همه تسبیح او گویند و با یاد او آرام گیرند که فرمود الا بذكر الله تطمئن القلوب

تقدیم به محضر اول حبیب خداوند حضرت رسول الله الاعظم صل الله علیه و آله و تقدیم به گوهر و جگر گوشه اش بانوی دو عالم حضرت صدیقه اطهر سلام الله علیها و تقدیم به پسر عمّ و وصی به حق او اسدالله حضرت امیرالمومنین علی بن ابی طالب و تقدیم به بروج منوره، امامان برحق، والیان مطلق، انجم سعادت تخصیصاً قائم آل محمد حضرت بقیه الله الاعظم روحی و ارواحنا لتراب مقدمه الفداء

تقدیر و تشکر

سپاس و ستایش بر آستان بلند رسول الله حضرت محمد مصطفی (صلی الله علیه و آله و سلم) و خاندان پاک و مطهر ایشان که راه درست زیستن و رستگار شدن را در وا نفسای این دنیا به ما آموختند. از استاد گرامی حجت الاسلام و المسلمین سید حسن آقا بابایی کمال تشکر و قدردانی دارم و بسیار سپاس گزارم و همچنین از معاون پژوهش سرکار خانم باقرزاده که در تدوین پایان نامه نقش بسزایی داشته اند تشکر ویژه دارم.

و در پایان از همسر عزیزم که با صبر و شکیبایی خود مجال خوبی برای نگارش پایان نامه ام فراهم کرده اند کمال تشکر را دارم. باشد که مورد عنایت امام زمان (عجل الله تعالی فرجه الشریف) واقع شود. ان شاء الله.

چکیده

مسئله اختیار انسان و نسبت آن با اراده و علم الهی، از مباحث بنیادین فلسفه و کلام اسلامی است. در این میان، دو دیدگاه شاخص و اثرگذار، متعلق به محمد غزالی به عنوان متکلم برجسته اشعری و ملاصدرا به عنوان بنیان‌گذار حکمت متعالیه است که بر اساس مبانی متفاوت خود، پاسخ‌های متمایزی به این مسئله داده‌اند. غزالی، با محوریت حفظ توحید افعالی یعنی نسبت دادن همه افعال به خداوند به عنوان تنها فاعل حقیقی و قدرت مطلق الهی، به نظریه کسب تمسک می‌جوید. لازمه این دیدگاه این است که اگرچه از لحاظ الهیاتی منسجم است و توحید را به حداکثر می‌رساند، اما به قیمت نفی هرگونه تأثیر حقیقی از اراده انسان تمام می‌شود و در نتیجه، تبیین معقولی از مسئولیت اخلاقی، استحقاق ثواب و عقاب و معناداری تکلیف شرعی ارائه نمی‌دهد. در مقابل، ملاصدرا با اتکا به مبانی عمیق حکمت متعالیه تفسیری چندلایه و منسجم ارائه می‌دهد. در این نظام، فاعلیت مطلق و بی‌واسطه از آن خداوند است، اما موجودات دیگر از جمله انسان، در طول این فاعلیت اصلی، دارای فاعلیت حقیقی اما تبعی و وابسته هستند. انسان به عنوان موجودی صاحب اراده و شعور، در پرتو وجود و قدرت الهی، فاعل افعال خود محسوب می‌شود، اما این فاعلیت مستقل از خدا نیست. در نتیجه به رغم احترام ملاصدرا به غزالی، نقد او بر دیدگاه اشعری، نقدی وجودشناختی و تکمیلی است. دیدگاه صدرایی با حفظ کامل توحید افعالی و قدرت الهی، برای اراده و انتخاب انسان جایگاهی واقعی، مؤثر و معنادار در نظام آفرینش قائل می‌شود. بنابراین، این دیدگاه نه تنها از انسجام فلسفی بیشتری برخوردار است، بلکه توان تبیینی بالاتری در حل معضلات مربوط به عدالت الهی، اختیار، تکلیف و اخلاق دارد و مبنایی عقلانی‌تر برای سعادت و کمال انسانی فراهم می‌کند.

واژگان کلیدی:

اختیار، جبر، تفویض، امام محمد غزالی، ملاصدرا، حکمت متعالیه، امر بین امرین،

فهرست مطالب

1	مقدمه.....
2	فصل اول: کلیات تحقیق.....
3	گفتار اول: طرح تحقیق.....
3	1-1-1- بیان مسئله.....
3	2-1-1- اهمیت و ضرورت مسئله.....
4	3-1-1- پیشینه تحقیق.....
6	4-1-1- سوالات پژوهش.....
6	1-4-1-1- سوال اصلی.....
6	2-4-1-1- سوالات فرعی.....
7	5-1-1- فرضیه‌های تحقیق.....
7	6-1-1- اهداف پژوهش.....
7	7-1-1- روش گرد آوری اطلاعات.....
7	8-1-1- نوع تحقیق.....
8	گفتار دوم: مفهوم شناسی.....
8	1-2-1- اختیار.....
8	۱-۱-۲-۱- معنای لغوی اختیار.....
8	۲-۱-۲-۱- معنای اصطلاحی اختیار.....
9	2-2-1- جبر.....
9	1-2-2-1- جبر در لغت.....
11	2-2-2-1- جبر در اصطلاح.....
12	3-2-1- تفویض.....
12	1-3-2-1- تفویض در لغت.....

13	1-2-3-2-2- تفویض در اصطلاح
16	گفتار سوم: پیش نیازهای تحقیق
16	1-3-1- ارتباط اختیار با مفهوم علم الهی
18	شبهه
19	پاسخ شبهه
20	1-2-3-2- پیشینه بحث اختیار در فلسفه یونان
22	فصل دوم: محمد غزالی و نظراتش در مورد اختیار انسان
23	گفتار اول: معرفی اجمالی غزالی و اندیشه او
23	2-1-1- جایگاه غزالی در میان متکلمان و فیلسوفان
24	2-1-2- رویکرد غزالی به فلسفه و علوم عقلی
29	گفتار دوم: مبانی دیدگاه غزالی در باب اختیار
29	2-2-1- نظرات غزالی در مورد اختیار در کتاب احیاء علوم الدین
34	2-2-2- نظرات غزالی در مورد اختیار در کتاب کیمیای سعادت
36	فصل سوم: ملا صدرا و نظراتش در مورد اختیار انسان
37	گفتار اول: معرفی اجمالی ملا صدرا و اندیشه او
37	3-1-1- جایگاه ملا صدرا در میان متکلمان و فیلسوفان
42	3-1-2- سیری در حکمت متعالیه
45	3-1-3- مبانی و مسائل اصلی حکمت متعالیه
49	گفتار دوم: مبانی دیدگاه ملا صدرا در باب اختیار
49	3-2-1- نظرات ملا صدرا در مورد اختیار در کتاب تفسیر قرآن الکریم
49	خطر مسئله جبر و تفویض
50	فصل مبدا خیر و شر
53	توحید افعالی

- 54.....عدم تعارض قضا و قدر با اختیار انسان
- 57.....3-2-2- نظرات ملاصدرا در مورد اختیار در کتاب شرح اصول کافی
- 57.....حدیث اول مورد بحث
- 58.....نظر ملا صدرا در مورد حدیث مذکور اول
- 65.....حدیث دوم مورد بحث
- 65.....نظر ملا صدرا در مورد حدیث مذکور دوم
- 69.....3-2-3- نظرات ملاصدرا در مورد اختیار در کتاب مفاتیح الغیب
- 69.....حل یک تناقض
- 70.....مراحل خطورات قلبی طبق نظر ملاصدرا
- 71.....تشریح مؤاخذه
- 73.....3-2-4- نظرات ملاصدرا در مورد اختیار در کتاب عرفان و عارف نمایان ترجمه کتاب کسر أصنام الجاهلیة
- 74.....پنداری پوچ و رفع آن
- 75.....خلاصه سخن
- 76.....تشریح سخنان ملاصدرا
- 77.....3-2-5- نظرات ملاصدرا در مورد اختیار در کتاب مجموعه الرسائل التسعة
- 78.....3-2-6- نظرات ملاصدرا در مورد اختیار در کتاب الحکمه المتعالیه فی الأسفار العقلیه الأربعة
- 80.....مختار حقیقی کیست؟
- 81.....اقسام ششگانه فاعل
- 86.....فصل چهارم: تحلیل و تطبیق
- 87.....گفتار اول: ضرورت و روش مقایسه
- 87.....تبیین مبانی نظریه اختیار در اندیشه امام محمد غزالی
- 89.....تبیین مبانی نظریه اختیار در حکمت متعالیه ملاصدرا

نظریه، ارائه تبیین عقلانی و منسجم از پیچیده‌ترین معضل، یعنی نسبت علم و اراده پیشین الهی با اختیار انسان است. ملاصدرا با طرح نظریه «امر بین الامرین» و با تمایز نهادن بین علل طولی، و قرار دادن اراده انسان به عنوان جزء اخیر علت تامه، نشان می‌دهد که چگونه فعلی هم مخلوق خداست و هم با اختیار انسان محقق می‌شود. او توضیح می‌دهد که علم الهی به فعلی تعلق می‌گیرد که با اختیار انجام می‌شود. این نگرش از افتادن در دام جبر یا تفویض می‌پرهیزد. مزیت دیگر این نظریه، یکپارچه‌سازی اختیار در کلان‌نظریه‌ای وجودشناختی است که سیر تکاملی انسان را توجیه می‌کند. در این دیدگاه، اختیار صرفاً یک انتخاب اخلاقی نیست، بلکه ابزار حرکت جوهری نفس و شکل‌دهنده حقیقت وجودی انسان در مسیر کمال است. با این حال، اصلی‌ترین چالش نظریه ملاصدرا پیچیدگی و غلظت فلسفی است که فهم آن را برای غیرمتخصصان دشوار می‌سازد و مستلزم پذیرش پیش‌فرض‌های سنگین حکمت متعالیه است.

با سنجش این وجوه، برتری دیدگاه ملاصدرا در سه محور آشکار می‌شود: نخست، قدرت تبیینی برتر که قادر است پرسش‌های بی‌پاسخ مانده در نظریه غزالی را در چارچوبی منطقی حل کند؛ دوم، انسجام با نظام فلسفی جامعی که وجود، معرفت و سلوک انسان را توضیح می‌دهد؛ و سوم، حفظ همزمان توحید افعالی و اختیار معنادار برای انسان، بدون فروکاستن از عظمت خالق. بنابراین، اگرچه غزالی پل ارتباطی ضروری بین عوام و خواص و مُبلّغ جنبه‌های عملی اختیار بوده، ملاصدرا با بنیان‌گذاری دستگاه فلسفی عمیق‌تر، نقطه اوج تکاملی اندیشه اسلامی در این زمینه به شمار می‌آید. نظریه او نه تنها پاسخ‌گوی معضلات سنتی است، بلکه چهارچوبی برای تأملات فلسفی بعدی فراهم آورده است.

نتیجه گیری

در بخش نهایی و با اتکا بر مباحث تفصیلی فصول گذشته، که در آن به تبیین مفهوم حقیقی اختیار و واکاوی عمیق آراء دو تن از بزرگترین منظومه‌سازان اندیشه اسلامی، ملاصدرا و امام محمد غزالی، پرداخته شد، اکنون می‌توان با رویکردی تحلیلی-انتقادی و با نگاهی تطبیقی، به ارزیابی نتایج و دستاوردهای این بررسی پرداخت و در نهایت، به جمع‌بندی و داوری نهایی میان این دو دیدگاه دست یافت. آنچه به وضوح از خلال سیر استدلال و تحلیل مبانی برآمد، این حقیقت انکارناپذیر است که اختلاف این دو اندیشمند در مسئله سرنوشت‌ساز اختیار، به هیچ وجه امری سطحی، لفظی یا محدود به نتایج جزئی نیست. بلکه این اختلاف، ریشه در ژرفای هستی‌شناختی کاملاً متمایز و دو جهان‌بینی متفاوت دارد. در یک کلام، این تقابل، تقابل «کلام اشعری» با «حکمت متعالیه» است؛ تقابلی که بر سر تلقی از مفهوم بنیادین «وجود»، «علیت» و به تبع آن، تعریف «نسبت میان خالق و مخلوق» شکل گرفته است. فهم این تفاوت در بنیادها، کلید گشودن معمای اختلاف نظر در مسئله اختیار است.

از یک سو، امام محمد غزالی، در مقام یک متکلم اشعری تمام‌عیار، با دغدغهای مقدس و همیشگی برای حراست از حریم توحید و صیانت از قدرت مطلق و بلامنازع الهی به میدان آمده است. در منظومه فکری اشاعره، که غزالی از برجسته‌ترین مدافعان آن است، هرگونه اعطای نقش علیت و تأثیر مستقل به غیر خدا، حتی اگر این غیر، انسان مختار باشد، به منزله ورود به وادی شرک در افعال و خدشه‌دار کردن سلطنت بی‌همتای حق تعالی تلقی می‌شود. غزالی این نگرش را چنان فراگیر می‌داند که در نقد فلاسفه، آن را به حوزه علیت طبیعی نیز تسری می‌دهد. در چنین چارچوبی که گویی جهان در هر آن نوینی، مستقیماً و بدون واسطه از جانب خدا بازآفرینی می‌شود، طبیعی است که برای فعل انسانی نیز نمی‌توان استثنا قائل شد. لذا غزالی به نفی هرگونه «قدرت مؤثر» و «فاعلیت حقیقی» برای انسان گرایش می‌یابد. او برای فرار از اتهام جبر صریح که با عدالت الهی و تکلیف ناسازگار است، به نظریه پیچیده «کسب» یا «خلق متجدد» پناه می‌برد. در این نظریه، فعل در حقیقت مخلوق بی‌واسطه و مستقیم اراده الهی است که در هر لحظه در محلی به نام انسان، ابداع و ایجاد می‌شود و انسان به عنوان «کاسب»، آن را به خود منتسب می‌کند. اینجا است که نقش انسان از یک فاعل دارای اراده و قدرت مؤثر، به یک «محل وقوع» صرف یا یک «مقارن» صرف با اراده الهی تقلیل می‌یابد. غزالی هوشمندانه می‌کوشد با این تعابیر، راهی میانه بین دو قول مشهور «جبر» و «تفویض» بگشاید. اما پرسش بنیادین و نقادانه این است: آیا «کسب» و «انتساب» بدون داشتن هیچ‌گونه دخل و تصرف واقعی در حدوث و تحقق آن فعل، معنایی حقیقی دارد؟ آیا این انتساب، چیزی بیش از یک قرارداد زبانی و اعتباری است؟ به عبارت دیگر، آیا انسان در این منظومه، واقعاً فاعل است یا فقط تماشاگری است که تصویر فعل در آینه وجود او منعکس می‌شود و او خود را فاعل می‌پندارد؟ اینجا است که نظریه غزالی با چالش جدی در تبیین مسئولیت اخلاقی روبرو می‌شود. اگر انسان در ایجاد فعل خود هیچ تأثیری نداشته، چگونه می‌توان او

را به خاطر آن مواخذه کرد؟ آیا چنین مجازاتی با حکمت و عدالت الهی سازگار است؟ این اشکالات، نشان می‌دهد که راه میانه غزالی، در عمل، به سمت جبر متمایل است، زیرا در نهایت، فاعل حقیقی و بی‌واسطه یک چیز است و آن چیزی جز اراده الهی نیست.

در نقطه مقابل این منظومه کلامی، صدرالدین شیرازی، معروف به ملاصدرا، قرار دارد که با حفظ همان دغدغه توحیدی و عظمت الهی، اما با تجهیز به ابزارهای نوین و ژرف «حکمت متعالیه»، عرصه تفکر درباره اختیار را به کلی متحول می‌سازد. بنیان‌های شگرف و بدیعی مانند «اصالت وجود»، «تشکیک در مراتب وجود»، «حرکت جوهری» و به ویژه «علیت طولی»، در حکمت متعالیه ابداع شدند تا پاسخی فلسفی و وجودشناسانه به چنین معضلاتی بدهند. از نگاه ملاصدرا، جهان هستی، مجموعه‌ای از مراتب گوناگون و ظهورات متفاوت یک حقیقت واحد و بسیط، یعنی وجود محض الهی است. در این نگاه، موجودات نه اشیایی مستقل و منفصل از خدا، بلکه شئون، ظهورات و مراتب مختلفی از آن حقیقت یگانه هستند. بر این اساس، مفهوم کلیدی علیت دیگر به معنای رابطه دو چیز مستقل و در عرض هم نیست، بلکه به معنای رابطه طولی و وجودی است. علت، به معلول خود وجود می‌بخشد و معلول، عین ربط و وابستگی به علت خویش است. این نگاه، انقلابی در مسئله اختیار ایجاد می‌کند. از این منظر، فاعلیت انسان نه در عرض فاعلیت الهی، که در طول آن قرار دارد. انسان به عنوان موجودی ممکن‌الوجود، هستی خود را به صورت ربطی و وابسته از مبدأ هستی بخش دریافت می‌کند. این هستی ربطی که به او عطا شده، خود منشأ آثار و توانایی‌های اوست. به بیان دقیق‌تر، انسان فاعل بالغیر است. اما این فاعل بالغیر بودن، به معنای نفی فاعلیت او نیست، بلکه توصیف کیفیت فاعلیت اوست. فاعلیت انسان، عین ربط و فقر به حق تعالی است، اما این ربط بودن، به معنای عدم واقعیت یا عدم تأثیر آن نیست. بلکه این، مرتبه‌ای خاص از وجود و تأثیر است که به انسان، به عنوان اشرف مخلوقات، تفویض شده است. قدرت انسانی، گرچه قائم بالذات و مستقل از خدا نیست، اما قدرتی واقعی، حقیقی و مؤثر است که از مجرای همان وجود ربطی و وابسته‌اش جریان می‌یابد. این تأثیر واقعی، نه رقیب برای تأثیر الهی، بلکه شأن و جلوه‌ای از آن است. دقیقاً همین تأثیر واقعی است که مبنای انتساب حقیقی فعل به انسان و تحقق اختیار معنادار می‌گردد. انسان، این فعل را با قدرتی که دارد (هرچند آن قدرت، عطیه الهی و مرتبه‌ای از قدرت اوست) ایجاد می‌کند و لذا مالک آن است و در قبال آن مسئول می‌باشد.

برتری و عمق خیره‌کننده تفسیر صدرایی از اختیار به گونه‌ای است که او موفق می‌شود میان فاعلیت مؤثر انسان و خالقیت مطلق خدا، میان مسئولیت اخلاقی انسان و قدرت حاکم الهی، و میان عقل فلسفی، نصوص دینی و وجدان اخلاقی جمعی هماهنگ و منسجم برقرار کند. او در شرح حدیث مشهور و کلیدی اهل بیت (ع) که می‌فرمایند: «لَا جَبْرَ وَلَا تَفْوِیضَ، وَ لَكِنَّ أَمْرٌ بَيْنَ أَمْرَيْنِ»، به زیبایی نشان می‌دهد که این «امر بین

الامرین»، صرفاً یک توصیه اخلاقی یا یک عبارت محافظه‌کارانه کلامی نیست، بلکه بیان یک واقعیت وجودشناسانه است.

نفی جبر، به این دلیل است که فاعلیت حقیقی انسان را نفی می‌کند. و نفی تفویض، به این دلیل است که فاعلیت مستقل و بی‌نیاز از خدا را القا می‌کند. راه سومی که این دو نفی، به سوی آن اشاره می‌کنند، تنها یک چیز می‌تواند باشد و آن پذیرش فاعلیتی برای انسان که هم حقیقی و مؤثر باشد (تا جبر منتفی گردد) و هم عین ربط و وابستگی به خدا باشد (تا تفویض منتفی گردد). این دقیقاً همان چیزی است که حکمت متعالیه با مفاهیم علیت طولی و وجود ربطی از عهده تبیین آن برمی‌آید. در مقابل، تبیین غزالی، با همه ظرافت و عمقی که دارد، فاقد این ابزار مفهومی است. نظریه «کسب» او، در نهایت در یک دوگانگی حل‌ناشده باقی می‌ماند: یا باید کسب را کاملاً مجازی و بدون اثر بدانیم که در عمل به جبر می‌انجامد، یا باید برای آن گونه‌ای تأثیر قائل شویم که در آن صورت، با اصل نفی علیت غیر خدا در نظام اشعری در تضاد قرار می‌گیرد.

نکته ظریف و قابل تأملی که از عمق انصاف علمی و احترام ملاصدرا به پیشینیان حکایت می‌کند، نحوه مواجهه او با شخصیت امام محمد غزالی است. ملاصدرا هرگز غزالی را یک متکلم سطحی یا فاقد بینش عمیق دینی و عرفانی نمی‌داند. برعکس، او در جای جای آثارش، به ویژه در شرح گرانسنگ «اصول کافی»، با احترام فراوان از غزالی یاد می‌کند و او را از جمله خواص و بزرگان می‌شمارد. نقد صدرایی بر غزالی، یک نقد تکمیلی و تعمیقی است. از دیدگاه ملاصدرا، غزالی به مراتب عالی کشف و شهود دینی و عرفانی دست یافته بود، اما به دلیل آنکه از یک دستگاه فلسفی وجودشناسانه منسجم مانند آنچه خود در حکمت متعالیه بنیان نهاد بی‌بهره بود، در ترجمه و تبیین عقلی این شهودات ناب و حل معضلات پیچیده کلامی مانند مسئله اختیار، دچار محدودیت و تنگنا شد. مشکل غزالی، فقدان ابزار مفهومی تشکیک وجود و علیت طولی بود؛ ابزاری که به او اجازه می‌داد تا بگوید چگونه فاعلیتی می‌تواند هم واقعی باشد و هم عین ربط و چگونه قدرت مطلق الهی، نه نافی، بلکه مقوم قدرت واقعی انسان است.

در جمع‌بندی نهایی و داوری میان این دو اثر ماندگار، باید با قاطعیت اذعان کرد که دیدگاه ملاصدرا درباره اختیار انسان، در مقایسه با نظریه امام محمد غزالی، از انسجام منطقی استوارتر، از عمق وجودشناسانه بی‌نظیرتر و از توانایی تبیینی گسترده‌تر و قانع‌کننده‌تری برخوردار است. تبیین صدرایی، همچون پلی محکم، موفق می‌شود بدون سقوط در ورطه تفویض معتزلی که استقلال فاعل انسانی را برمی‌تابد و توحید افعالی را خدشه‌دار می‌سازد و نیز بدون لغزش به سوی جبر اشعری که فاعلیت را منحصر در خدا می‌داند و مسئولیت انسان را توهمی بیش نمی‌خواند، منظومه‌ای خلق کند که در آن تمام وجوه مسئله به شکلی متوازن حفظ شده باشد. در این منظومه، اولاً، توحید افعالی و قدرت مطلق الهی به طور کامل و حتی قوی‌تر محفوظ می‌ماند، زیرا فاعلیت انسان، دیگر رقیب خدا نیست، بلکه جلوه‌ای از فاعلیت او و در طول آن تعریف می‌شود. و ثانیاً،

اختیار و فاعلیت حقیقی انسان به رسمیت شناخته می‌شود، زیرا او دارای وجودی ربطی اما مؤثر است که مبنای عقلانی و واقعی برای انتساب فعل و مسئولیت فراهم می‌آورد. و ثالثاً، مبانی مسئولیت اخلاقی، استحقاق ثواب و عقاب، و معناداری تکلیف دینی بر پایه‌ای استوار و غیرقابل تردید قرار می‌گیرد، چرا که انسان در فعل خود به معنای واقعی کلمه مؤثر و نقش‌آفرین است. و از همه مهم‌تر، مسیر سیر و سلوک، تزکیه نفس و کمال انسانی معنای فلسفی عمیقی می‌یابد، زیرا «حرکت جوهری» نفس که از ارکان حکمت متعالیه است در گرو انتخاب‌های آگاهانه، ارادی و تأثیرگذار انسان در ساختن و پرداختن هویت وجودی خویش است. انسان با اختیاراتش، نه تنها افعال بیرونی، بلکه جوهره و ذات خویش را نیز می‌سازد و به سوی قرب الهی یا دوری از آن حرکت می‌کند.

این تبیین جامع و همه‌جانبه، در نهایت، با غایت دین که هدایت انسان به سوی قرب الهی، مسئولیت‌پذیری در برابر خالق و خلق، و کسب کمالات معنوی است و نیز با غایت فلسفه اسلامی که رسیدن به فهم حقیقت هستی و تبیین عقلانی جایگاه انسان در این نظام احسن است هماهنگی و همسویی کامل‌تری دارد. بنابراین، می‌توان با قاطعیت ادعا کرد که حکمت متعالیه ملاصدرا، با عبور از تنگناها و محدودیت‌های چارچوب‌های صرفاً کلامی، گامی بلند، بنیادین و تاریخی در جهت ارائه تصویری متعادل، عقلانی، متعالی و مبتنی بر واقعیت وجودی از جایگاه اختیار و مسئولیت انسان در پهنه گیتی برداشته است. تصویری که هم عظمت پروردگار را پاس می‌دارد و هم کرامت و آزادی انسان را بیان می‌کند. این همان میراث ماندگاری است که ملاصدرا برای حل یکی از کهن‌ترین و دشوارترین معضلات فلسفه و دین به جا گذاشته است.

منابع

1. ابراهیمی دینانی، غلامحسین، ماجرای فکر فلسفی در جهان اسلام، جلد ۳، چاپ ششم، تهران: انتشارات طرح نو، ۱۴۰۱.
2. -----، نیایش فیلسوف، جلد ۱، چاپ چهارم، تهران: انتشارات حکمت، ۱۴۰۰.
3. ابن کثیر، اسماعیل، البدایه و النهایه، ج ۱۲، چاپ اول، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۸ق.
4. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، ج ۴، بیروت: دار صادر، ۱۴۱۴ق..
5. ابن ابی جمهور، محمد بن زین الدین، عوالی اللآلی، جلد ۴، چاپ اول، قم: مطبعه سید الشهداء (علیه السلام)، ۱۴۰۵ق.
6. اشعری، علی بن اسماعیل، مقالات الاسلامیین و اختلاف المصلین، ج ۱، بیروت: دارالنشر فرانز شتاینر، ۱۴۰۰ق.
7. امین، حسن، مستدرک اعیان الشیعه، جلد ۳، چاپ اول، بیروت: دار التعارف للمطبوعات، ۱۴۰۸ق.
8. ایجی، عبدالرحمن، المواقف، تحقیق: بدرالدین نعسانی، جلد ۱، چاپ اول، قم: الشریف الرضی، ۱۳۲۵ق.
9. آخوندزاده، ابوالفضل، «سازگاری علم پیشین الهی با اختیار آدمی»، فصلنامه علمی تخصصی محفل، شماره ۴، ۱۳۹۰.
10. آشتیانی، سید جلال الدین، شرح حال و آرای فلسفی ملاصدرا، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۳۷۸ش.
11. بغدادی، عبدالقاهر بن طاهر، الفرق بین الفرق، ج ۱، چاپ دوم، بیروت: دارالآفاق الجدیده، ۱۹۷۷م.
12. پایگاه اطلاع رسانی بنیاد حکمت اسلامی صدرا، <https://www.sadra.ir>
13. تفتازانی، سعدالدین، شرح المقاصد، ج ۴، چاپ اول، قم: انتشارات الشریف الرضی، ۱۳۷۰ش.
14. تهانوی، محمد اعلی، کشف اصطلاحات الفنون، (به کوشش: اشپرنگر)، ج ۱، کلکته: مکتبه لبنان ناشرون، بی تا.
15. جمعی از نویسندگان، درآمدی بر تاریخ فلسفه اسلامی، جلد ۱، چاپ اول، تهران: سازمان سمت، ۱۳۹۰ش.
16. جمعی از نویسندگان، شرح المصطلحات الکلامیه، اعداد قسم الکلام فی مجمع البحوث الاسلامیه، ج ۱، مشهد: مجمع البحوث الاسلامیه، ۱۴۱۵ق.
17. حائری یزدی، مهدی، «تأملاتی گذرا درباره امام خمینی (س)»، زعامت دینی و حکومت اسلامی (دیدار با استاد مهدی حائری یزدی)، فصلنامه علمی پژوهشی متین (امام خمینی و انقلاب اسلامی)، شماره ۱، ۱۳۷۷.

18. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعة الی تحصیل مسائل الشریعة، تحقیق: مؤسسه آل البيت (علیهم السلام) لاحیاء التراث، جلد ۱۱، قم: مؤسسه آل البيت (علیهم السلام) لاحیاء التراث، بی تا.
19. حسن بن علی ابن شعبه حرانی، تحف العقول، تحقیق علی اکبر غفاری، چاپ دوم، قم: مؤسسه النشر الاسلامی (التابعه لجماعة المدرسين)، ۱۴۰۴ق.
20. حلی، حسن بن یوسف، کشف المراد، تحقیق و تعلیق: حسن حسن زاده آملی، چاپ پنجم، قم: مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۱۵ق.
21. خلیقه حسن، محمد، ازمة الاستشراق الحدیث و المعاصر، چاپ اول، ریاض: جامعه الامام محمد بن سعود الاسلامیه، ۱۴۲۱ق.
22. خمینی، روح الله، التعلیقه علی الفوائد الرضویة، جلد ۱، چاپ دوم، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س)، ۱۳۷۸..
23. -----، تعلیقات علی الحکمة المتعالیة، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، ۱۴۱۸ق.
24. خمینی، روح الله، تقریرات فلسفه، ج ۳، چاپ اول، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، ۱۳۸۱ش.
25. -----، شرح چهل حدیث (اربعین حدیث)، جلد ۱، چاپ بیست و چهارم، قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س)، ۱۳۸۰.
26. -----، شرح حدیث جنود عقل و جهل، چاپ هفتم، قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، ۱۳۸۲ش..
27. -----، شرح دعاء السحر، چاپ اول، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، ۱۳۷۴ش.
28. -----، صحیفه امام، جلد ۲۱، چاپ پنجم، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، ۱۳۸۹ش.
29. -----، کشف اسرار، جلد ۱، چاپ اول، تهران: کتابفروشی اسلامیة، ۱۳۲۷.
30. ذهبی، محمد بن عثمان، تاریخ الاسلام، ج ۳۵، چاپ اول، بیروت: دارالکتب العربی، ۱۴۱۵ق.
31. رازی، ابوالفتح، روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن، ج ۸، مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۷۱ش.
32. -----، محمد بن زکریا، رسائل فلسفیة، (ترجمه پاول کراوس)، ج ۱، چاپ اول، دمشق: انتشارات بدایات، ۲۰۰۵م.

33. راغب اصفهانی، حسین، المفردات فی غریب القرآن، (تحقیق: محمد سید گیلانی)، ج ۱، تهران: المكتبة المرتضویه، بی تا.
34. زبیدی، مرتضی، تاج العروس من جواهر القاموس، ج ۱۰، قم: دارالفکر، بی تا.
35. زرین کوب، عبدالحسین، کارنامه اسلام، چاپ سوم، تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۲ ش.
36. زمانی، محمدحسن، اسلام شناسی و شرق شناسی، چاپ اول، قم: مؤسسه بوستان کتاب، ۱۳۸۵ ش.
37. سبکی، تاج الدین ابی نصر، طبقات الشافعیة الكبرى، ج ۶، چاپ پنجم، قم: دار احیاء الکتب العربیه.
38. سید شریف جرجانی، علی بن محمد، شرح المواقف، ج ۸، چاپ اول، قم: انتشارات الشریف الرضی، ۱۳۷۰ ش.
39. سیدمرتضی، رسائل، (به کوشش: احمد حسینی و مهدی رجایی)، ج ۲، قم: دارالقرآن الکریم، ۱۴۰۵ ق.
40. شهرستانی، محمد بن عبدالکریم، الملل والنحل، ج ۱، قم: المنشورات الشریف الرضی، بی تا.
41. شیخ، سعید، «غزالی: ما بعد الطبیعه»، در: تاریخ فلسفه در اسلام، ج ۲، به کوشش میان محمد شریف و گردآوری نصرالله پورجوادی، چاپ اول، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۶۵ ش.
42. صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم، الحکمة المتعالیة فی الاسفار العقلیة الاربعه، جلد ۱، چاپ سوم، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۹۸۱ م.
43. -----
44. المبدأ و المعاد، جلد ۱، چاپ اول، تهران: انجمن حکمت و فلسفه ایران، ۱۳۵۴.
45. -----، المشاعر، جلد ۱، چاپ سوم، تهران: انتشارات حکمت، ۱۴۰۳.
46. -----، تفسیر القرآن الکریم، جلد ۱، چاپ دوم، قم: انتشارات بیدار، ۱۳۶۶.
47. -----، شرح اصول الکافی، جلد ۴، چاپ اول، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۸۳.
48. -----، عرفان و عارف نمایان (ترجمه کتاب کسر اصنام الجاهلیه)، جلد ۱، چاپ سوم، تهران: انتشارات الزهرا(س)، ۱۳۷۱.
49. -----، مجموعه الرسائل التسعة، جلد ۱، چاپ اول، قم: مکتبه المصطفوی، ۱۳۰۲ ق.
50. -----، مجموعه رسائل فلسفی صدرالمتألهین (رساله شواهد الربوبیه)، جلد ۱، چاپ دوم، تهران: انتشارات حکمت، ۱۴۲۰ ق.
51. -----، مفاتیح الغیب، جلد ۱، چاپ اول، تهران: وزارت فرهنگ و آموزش عالی، انجمن اسلامی حکمت و فلسفه ایران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۶۳.

52. صفدی، صلاح‌الدین خلیل بن ایبک، الوافی بالوفیات، تحقیق احمد الارناؤوط و ترکی مصطفی، ج ۱، بیروت: دار احیاء التراث، ۱۴۲۰ق.
53. طباطبایی، سید محمدحسین، تفسیر المیزان، (ترجمه: سید محمدباقر موسوی همدانی)، ج ۱۷، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۷۸ش.
54. -----، مجموعه رسائل، به کوشش: سید هادی خسروشاهی، ج ۲، چاپ دوم، قم: موسسه بوستان کتاب، ۱۳۸۸ش.
55. طوسی، خواجه نصیرالدین، تلخیص المحصل، بیروت: دارالاضواء، ۱۴۰۵ق.
56. غزالی، ابوحامد محمد، احیاء علوم الدین، بیروت: دارالکتاب العربی، بی تا.
57. -----، قواعد العقائد، تحقیق موسی محمد علی، ج ۱، چاپ دوم، بیروت: عالم الکتب، ۱۴۰۵ق..
58. -----، احیاء علوم الدین، تحقیق عبدالرحیم بن حسین حافظ عراقی، ج ۴، بیروت: دار الکتب العربی، بی تا.
59. -----، مجموعه رسائل الامام الغزالی، تحقیق یوسف ابراهیم سلوم، چاپ اول، بیروت: المكتبة العصریه، ۱۴۳۳ق.
60. الفاخوری، حنا و خلیل الجبر، تاریخ فلسفه در جهان اسلامی، ترجمه عبدالمحمد آیتی، چاپ سوم، تهران: سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، ۱۳۶۷ش.
61. فروغی، محمدعلی، سیر حکمت در اروپا، چاپ سیزدهم، تهران: انتشارات کتابفروشی زوار، ۱۴۰۱ش.
62. فنایی اشکوری، محمد، مقدمه‌ای بر فلسفه اسلامی معاصر، جلد ۱، چاپ اول، قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، ۱۳۸۹.
63. فهری، محمد، «مقدمه شرح دعاء السحر امام خمینی»، در: شرح دعاء السحر، خمینی روح‌الله، چاپ اول، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، ۱۳۷۴ش.
64. قاضی عبدالجبار بن احمد، المغنی فی ابواب التوحید و العدل، ترجمه جمعی از نویسندگان، ج ۸، بی جا: بی نا، بی تا.
65. -----، شرح اصول الخمسه، چاپ اول، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ۱۴۲۲ق.
66. قربانی، ابوالقاسم، ریاضی دانان ایرانی، تهران: انتشارات مدرسه عالی دختران ایران، ۱۳۵۰ش.
67. کرین، هانری، ملاصدرا، ترجمه ذبیح‌الله منصور، چاپ دوم، تهران: انتشارات نگاه، ۱۴۰۳ش.
68. کرنستون، موریس، تحلیلی نوین از آزادی، ترجمه جلال‌الدین اعلم، تهران: امیرکبیر، ۱۳۵۹ش.

69. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تحقیق: علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، جلد ۱، چاپ چهارم، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷ ق.
70. کمال بن محمد اللاری، الزوراء: شرح اثر عرفانی - فلسفی علامه جلال‌الدین دوانی، (تصحیح و تعلیق: سعید رحیمیان)، چاپ اول، قم: انتشارات آیت اشراق، ۱۳۹۷ ش.
71. مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، تحقیق: سید ابراهیم المیانجی، محمد الباقر البهبودی، ج ۵، چاپ سوم المصححہ، بی‌جا: بی‌نا، ۱۴۰۳ ق.
72. مسکویه، ابو علی، ضمن الهوامل و الشوامل، ج ۱، قاهره: الهيئة العامة لقصور الثقافة، ۱۳۷۰.
73. مطهری، مرتضی، انسان و سرنوشت، چاپ سیزدهم، قم: انتشارات صدرا، بی‌تا.
74. -----، مجموعه آثار، ج ۱، چاپ ششم، تهران: انتشارات صدرا، ۱۳۷۳ ش.
75. -----، مجموعه آثار، جلد ۱۳ (مقالات فلسفی، مسئله شناخت، نقدی بر مارکسیسم)، چاپ اول، تهران: انتشارات صدرا، ۱۳۸۹.
76. -----، مسئله شناخت، چاپ بیست و چهارم، تهران: انتشارات صدرا، ۱۳۸۸ ش.
77. مفید، محمد بن محمد، اوائل المقالات، (ترجمه ابراهیم انصاری زنجانی و عباس قلی چرندابی)، ج ۵، چاپ اول، قم: المؤتمر العالمي لألفية الشيخ المفيد، ۱۴۱۳ ق.
78. موسوی اردبیلی، عبدالغنی، تقریرات فلسفه امام خمینی (قدس سره)، جلد ۳، چاپ اول، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س)، ۱۳۸۱.
79. موسوی خوانساری، محمدباقر، روضات الجنات فی احوال العلماء و السادات، جلد ۴، چاپ اول، قم: اسماعیلیان، ۱۳۹۰ ش.
80. نصری، عبدالله، خداوند و انسان در فلسفه یاسپرس، چاپ اول، تهران: آذرخش، ۱۳۵۷ ش.
81. ----، محمدرضا، اثر آفرینان، جلد ۵، چاپ اول، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۸۴ ش.
82. نگری، عبدالنبی احمد، جامع العلوم، ج ۱، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۳۹۵ ق.
83. یزدان‌پناه، سیدیدالله، فروغ معرفت در اسرار خلافت و ولایت: شرحی بر رساله «مصباح الهدایه إلى الخلافة و الولاية» اثر امام خمینی (ره)، (تحقیق: سعید هلالیان)، جلد ۱، چاپ اول، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س)، ۱۴۰۰ ش.